

Piso Piloto

Medellín - Barcelona

Josep Bohigas i Anna Vergés

Recibido 2015.11.17 :: Aceptado 2015.11.21
DOI: 10.5821/palimpsesto.14.4717

EXPOSICIÓ: Realitzada simultàniament a Barcelona, al Centre de Cultura Contemporània de Barcelona del 2 de juny al 25 d'octubre del 2015 i a Medellín, al Museo de Antioquia, de juliol a octubre del 2015.

COMISSARIAT: Guillén Augé, Josep Bohigas, David Bravo, Àlex Giménez, Anna Vergés i Nidya Guitérrez.

COPRODUCCIÓ: Ajuntament de Barcelona (Direcció de Serveis de Solidaritat i Cooperació Internacional), Alcaldia de Medellín, i CCCB.

Piso Piloto no és només una exposició. És una convocatòria coral realitzada a Barcelona i Medellín per fer emergir una sèrie de debats al voltant d'un tema, l'accés a l'habitatge. Una crida que actualment també es fa extensiva a d'altres ciutats del món per trobar solucions diverses a un problema global: el dret a l'habitatge i el dret a la ciutat.

Seria difícil d'establir un sol discurs, una sola veu, en un projecte realitzat per sis comissaris amb els seus propis punts de vista (5 de Barcelona i 1 de Medellín), i prop més de 1.000 implicats, que han aportat continguts parcials amb absoluta independència del relat comissarial.

Piso Piloto no pretén donar en el clau sobre "el problema de l'habitatge", sinó més aviat presentar una sèrie d'oportunitats que deriven d'una crisi persistent que ha empès els ciutadans (recolzats per tot tipus d'associacions privades i públiques) a evolucionar cap a noves formes tipològiques i de tinença. La dificultat d'accés a un habitatge digne, i l'evident complicitat d'una professió -la de l'Arquitectura- que no ha reaccionat amb prou agilitat per canalitzar propostes més urgents, està provocant canvis importants en la política, en l'acadèmia i en la societat. Canvis liderats per grups organitzats que estan promovent petites accions incipients -casos Pilot- que, si bé encara no tenen una ambició quantitativa, sí que aposten per una evolució qualitativa cap a àmbits de major complexitat i complicitat.

Piso Piloto, tot i partir de la contingència de la crisi econòmica i de la incapacitat de reaccionar a temps per pal·liar-ne els efectes, vol oferir una imatge possibilista i esperançadora, mostrant exemples que ja estan realitzant-se. Transformacions fetes o en curs, tant de la realitat construïda, com de programes acadèmics de les escoles d'Arquitectura, cada cop més atentes a les urgències reals i cada cop més preocupades pel paper social de l'arquitecte.

Sovint diem que passejar-se per aquesta exposició té alguna cosa semblant a passejar per un carrer o per un mercat, on cada casa o cada aparador exposa el seu "producte". Dificilment el visitant s'aturarà a totes elles, però la intenció és que el conjunt produeixi l'efecte de diversitat fonamental per abordar el tema de l'habitatge. No hi ha un problema, i menys encara, no hi ha una sola solució a la multitud d'urgències. No es pretén fer un treball analític de l'evolució tipològica, ni de grans visions de l'habitatge del futur. Es pretén donar una imatge del que està passant avui. D'un avui molt diferent al de fa ben poc temps on ja s'intueixen indicis de certa transformació de "baix a dalt" que cal entendre com una esperança en futures evolucions del mercat i del resistent marc legal de l'habitatge.

Una visita a l'exposició

Barcelona i Medellín són dues ciutats amb certes similituds, amb una llarga relació de cooperació i una reconeguda trajectòria de transformació urbana, a través d'una aposta clara i valenta per l'espai públic. D'altra banda, les dues ciutats encara tenen com a assignatura pendent abordar els greus problemes d'accés a l'habitatge, agreujats -en el cas de Barcelona- per les contingències polítiques i econòmiques dels darrers anys.

El problema de l'habitatge

Per abordar aquest tema i aportar solucions és imprescindible dimensionar-lo i desgranar els diferents

problemes, enfocant la mirada cap a aquelles dades més rellevants que ens poden donar més pistes sobre el camí a traçar en un futur.

Un dels problemes més destacats gira entorn dels diferents règims de tinença existents. El percentatge més elevat és el de la propietat, amb més d'un 60%, enfront el 43% que conforma la mitjana europea. Aquest fet va lligat a la cultura de la propietat i a la cultura de la hipoteca que s'ha fomentat a tot el territori espanyol al llarg dels darrers anys, i que, amb l'esclat de la bombolla immobiliària i la reducció del crèdit, actualment fa pràcticament impossible l'accés a la propietat, tot i la relativa disminució del seu cost.

Per contra, el lloguer, que representa prop d'un 30% del parc d'habitatges, manté uns preus molt elevats que n'obstaculitzen enormement l'accés per part de la majoria de la població, amb una demanda que dia a dia es fa més creixent degut a la impossibilitat d'accés per compra, tenint en compte que 3 de cada 4 contractes que es firmen actualment són de lloguer.

A aquesta situació alarmant, cal sumar-hi la insignificant oferta d'habitatge públic, amb menys d'un 2% respecte el total, o un 0,3% d'habitatge de lloguer social. Unes xifres reveladores que posen de manifest la desprotecció dels ciutadans envers el mercat privat, i que clama al cel revertir aquesta situació i apropar-la al que succeeix a d'altres països de la UE com Dinamarca, amb més del 20% del parc amb lloguer social.

Veient la precària situació en que es troben els ciutadans respecte les formes de tinença més usuals, és important enfocar l'atenció cap a aquelles variants (algunes alegals) que no passen ni pel lloguer ni per la compra i que tenen un gran potencial: les tinençes intermèdies. A destacar, la cessió d'ús, un model gestionat per cooperatives d'habitatges que al ser entitats no lucratives, garanteixen un preu just, o la masoveria urbana, que passa per l'intercanvi, viure a canvi de rehabilitar, entre d'altres. Tot i així, el percentatge de totes aquestes fórmules alternatives no supera ni el 0,1%, i en el cas de les cooperatives d'habitatge tant sols el 0,001 %, respecte el 30% que trobem a ciutats com Copenhaguen o Viena.

Piso Piloto, tot i partir de la contingència de la crisi econòmica i de la incapacitat de reaccionar a temps per pal·liar-ne els efectes, vol oferir una imatge possibilista i esperançadora, mostrant exemples que ja estan realitzant-se.

v SUP. Exposició *Piso Piloto*. INF. *Piloto: Barcelona i Medellín*. ©La Fotográfica

Una de les altres mirades ha d'anar necessàriament dirigida a una de les polèmiques més accentuades en els darrers temps: els desnonaments i els pisos buits. Des de l'inici de la crisi immobiliària, hi ha hagut un enorme creixement d'aquests factors, sent Catalunya la comunitat autònoma amb més desnonaments d'Espanya, amb una mitjana diària d'entre 15 i 10 desnonaments/dia segons d'on vingui la dada, amb un 90% d'ells en forma de lloguer. L'increment del nombre dels pisos buits prové, en part, d'entitats financeres, i que en alguns casos, estan sent ocupats per famílies desnonades (40% en el cas de pisos de la Sarep).

La resta de pisos buits són difícils de comptabilitzar, ja que ens moltes ocasions es poden comptar com a buits habitatges destinats al turisme, dels quals no consta empadronament, ni una qualificació de pis turístic, però dels quals els propietaris en treuen rendiment. Aquesta pràctica és cada cop més estesa a les zones turístiques com és el cas del Barri Gòtic, on aquest fenomen està provocant un procés de gentrificació galopant, on la població del barri es veu expulsada degut a la impossibilitat de pagar uns preus massa elevats, amb una pèrdua d'aproximadament 12.000 veïns en els darrers 7 anys.

Aquests factors, sumats a l'enorme augment de Pobresa Energètica, arribant al 10% de la població, o la situació de 3.000 sense sostre, amb 900 persones dormint diàriament al carrer, provoquen un augment fins al 18% de la població en situació d'emergència o en risc de pobresa que té greus conseqüències en la salut, i per tant també en els costos sanitaris.

L'habitatge com a solució

Piso Piloto engega una eina de recerca per aglutinar les propostes més innovadores, però també més pertinents, per fer front als diversos reptes que se'ns plategen. Són propostes embrionàries, o en curs que treballen tant sobre realitats concretes, com de projectes acadèmics pendents de testejar, elaborats per diferents agents de la ciutat, abordant el problema de l'habitatge des de vessants molt diverses, fins i tot contraposades.

Veient la precària situació en que es troben els ciutadans respecte les formes de tinença més usuals, és important enfocar l'atenció cap a aquelles variants (algunes alegal) que no passen ni pel lloguer ni per la compra i que tenen un gran potencial: les tinences intermèdies.

Pis zero

CÒMPLICES: Escola Superior de Disseny i Enginyeria Elisava, Fundació Arrels, Ajuntament de Barcelona, Leve-Projects i vàries empreses constructores.

LLOC: c/ del Carme al barri del Raval.

Projecte d'investigació sobre habitatge temporal per a persones sense llar actualment en construcció. La Fundació Arrels porta anys encarregant-se de l'atenció dels sense sostre. La possibilitat de fer-se càrrec d'un pis cedit per l'Ajuntament deriva en un acord amb l'Escola Elisava, on un grup d'estudiants treballa, conjuntament amb la fundació, en el disseny del seu interior per permetre oferir un espai inèdit per als indigents que els permeti dormir per primer cop sota un sostre sense obligacions ni requeriments.

Aquest pis actualment està en construcció i servirà de prova pilot per reproduir-lo a d'altres llocs de la ciutat.

Arquitectes de Capçalera

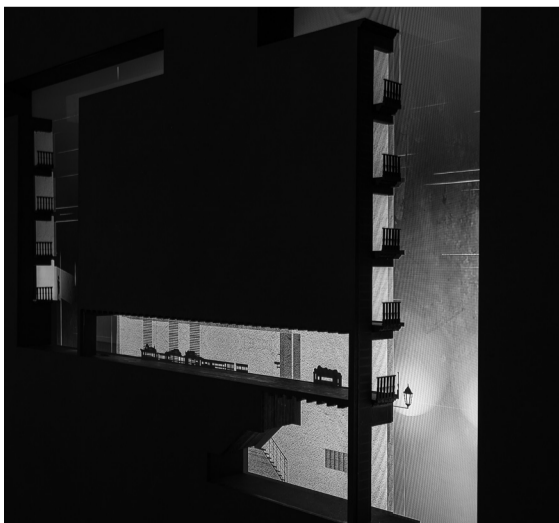
CÒMPLICES: Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Barcelona (Curs d'Habitatge i Ciutat), Tot Raval, Foment de Ciutat Vella, Ajuntament de Barcelona, i vàries entitats del barri i empreses constructores.

LLOC: Barri del Raval.

Tots vivim en cases incompletes, millorables o amb urgències a resoldre. Sovint convivim amb aquestes càrregues per manca de recursos, temps, o d'idees que no ens permeten veure que, amb petites actuacions o canvis de rutines, el nostre hàbitat podria respondre millor a aquestes urgències.

Arquitectes de Capçalera pretén oferir gratuïtament als veïns més necessitats del barri del Raval la possibilitat de col·laborar amb futurs arquitectes, per imaginar i projectar la viabilitat d'aquests canvis a casa i en les comunitats.

v Maqueta *Piso Piloto*. ©La Fotográfica

Es tracta d'acompanyar-los en la cartografia de les seves necessitats i el diagnòstic de les possibles solucions, per posar en marxa les rectificacions necessàries per a la seva implementació.

La voluntat és establir un contacte proper, re connectant l'Arquitectura amb la societat. Una oportunitat per posar en valor models de cooperació en els quals l'aprenentatge intervé directament en accions dirigides per, i des de la ciutadania.

Al pati del CCCB, durant el període de l'exposició *Piso Piloto*, es va obrir una Oficina Gratuïta d'Atenció al Ciutadà que va permetre abordar una sèrie limitada de casos. Un equip de 50 estudiants i professors de l'ETSAB del curs d'Habitatge i Ciutat, junt amb altres professionals com Coque Claret, Santiago Cirugeda o David Juárez, van atendre als veïns oferint projectes a les seves necessitats.

Ressò

CÒMPLICES: Escola Tècnica Superior d'Arquitectura del Vallés (UPC), Solar Decathlon, Ajuntament de Rubí.

LLOC: Solar Decathlon a París i municipi de Rubí.

Ressò és una estratègia de rehabilitació urbana, social i energètica, a més a més d'una eina pedagògica. Es tracta de crear un espai de trobada on els veïns puguin compartir recursos per tal de col·lectivitzar i estalviar a les seves cases, mitjançant la concentració d'activitats en front la individualització. Això permet un important estalvi energètic, i/o oferir un espai en condicions de confort per a les llars en situació de pobresa energètica.

El prototip construït es va presentar al concurs Solar Decathlon 2014 a París i va guanyar en diverses categories, entre elles, la d'arquitectura i ara s'ha tornat a muntar al barri de Rubí com experiència pilot.

Masoveria Urbana

CÒMPLICES: Masoveria Urbana per la Llar Alternativa.

LLOC: Casa Mercedes. Barri d'Horta i Guinardó.

La masoveria urbana és una fórmula contractual segons la qual el masover gaudeix d'un habitatge cedit per un propietari a canvi de rehabilitar-lo, mantenir-lo en condicions i pagar les factures dels impostos municipals i subministraments. L'intercanvi econòmic pròpiament dit no té lloc, sinó que es produeix una fórmula de col·laboració gràcies a la qual tant el propietari com l'inquilí surten beneficiats. Mentre que el primer veu com el masover arregla i té cura d'un habitatge en desús o al qual no pot fer front, el segon troba una solució a la necessitat d'accedir a un habitatge a un cost mínim.

El cas descrit a l'exposició és un dels pocs que es duen a terme a la ciutat de Barcelona, gestionat per un grup de joves, el col·lectiu la M.U.L.A.

Cooperativa de Cessió d'Ús a Can Batlló

CÒMPLICES: Cooperativa Mixta d'Habitatges en Cessió d'Ús i Consumidors i Usuaris La Borda, La Col Arquitectura, Plataforma Recuperem Can Batlló, Ajuntament de Barcelona.

LLOC: Can Batlló, barri de La Bordeta.

v *Arquitectes de Capçalera*. ©La Fotográfica

▲ SUP. *Ressò*. CEN. *Masoveria Urbana*
INF. *Can Batlló*. ©La Fotográfica

Es tracta d'una cooperativa en règim de cessió d'ús inspirada en els models cooperatius Andel - que funcionen des de fa temps i de manera molt consolidada a Dinamarca, entre d'altres llocs. En una cessió d'ús, la propietat de l'habitatge sempre resideix en la cooperativa i mai en els que hi viuen -els i les sòcies habitants- a títol individual. D'altra banda, la presa de decisions, sobre tot pel que afecta al dia a dia com les formes de convivència, les qüestions energètiques, o l'arquitectura dels espais comuns, es produeix en l'assemblea general, el seu principal òrgan decisor.

La Cooperativa la Borda suposa una proposta innovadora a la ciutat de Barcelona en la mesura que porta a terme un model alternatiu, no especulatiu i assequible d'accés a l'habitatge i té una forta base comunitària: el projecte de la Borda està vinculat a Can Batlló, és a dir, forma part d'un projecte polític més ampli de contrapoder local i d'organització de base de llarga trajectòria. En aquest cas, l'Ajuntament cedeix un solar del recinte a la cooperativa per a la construcció d'un edifici d'habitatges.

Cooperativa Princesa 49

CÒMPLICES: Sostre Cívica, Ajuntament de Barcelona.

LLOC: Carrer Princesa, barri del Born.

Un altre exemple cooperatiu a la ciutat de Barcelona és el cas de l'edifici cedit per l'Ajuntament de Barcelona a la cooperativa d'usuaris i habitatges Sostre Cívica. Es tracta doncs, d'un cas que inclou la rehabilitació i no l'obra nova, en un barri cèntric de la ciutat, el Born, que també incorporarà noves formes de relació entre els veïns i un disseny participatiu i ecològic.

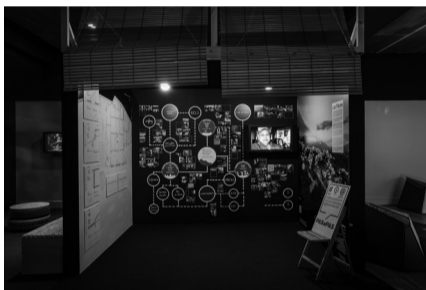
Sostre Cívica, és una cooperativa que també ha ajudat a fer créixer i assessorar a gran part del nou teixit de plataformes o col·lectius que promouen l'accés alternatiu a l'habitatge, amb suport a iniciatives vinculades amb la Masoveria Urbana, el Dret de Superfície com és el cas de Sis claus a la Floresta.

Cuadernos de faltriguera

Recorridos perceptivos
de un mundo íntimo
Dibujos de Manolo Baquero

Iñaki Baquero Riazuelo

Recibido 2015.10.22 :: Aceptado 2015.10.29
DOI: 10.5821/palimpsesto.14.4718

▲ SUP. Princesa 49. CEN. PAH
INF. Pas a Pas. ©La Fotográfica

PAH: apodera, lluita, conquereix.
Per un habitatge digne!

CÒMPLICES: Plataforma d'Afectats per la Hipoteca.

L'any 2009 neix la Plataforma d'Afectats per la Hipoteca, la PAH; com a resposta ciutadana a la situació de moltes famílies que, veient-se en la impossibilitat de pagar la hipoteca, s'exposaven a quedar-se sense llar i a carregar amb un deute inassumible. Sis anys després, la PAH és el moviment social de referència en la defensa i la conquesta dels drets bàsics de l'habitatge.

És l'exemple que les iniciatives que sorgeixen de "baix a dalt" són necessàries, que posen en evidència la lentitud de l'Estat, i exemplifiquen que el dret a l'habitatge en aquest cas és una responsabilitat comuna. Per a l'habitatge és molt necessari doncs la presència d'aquest tipus de plataformes ciutadanes, sense les quals no és fàcil d'entendre la importància dels canvis que s'estan iniciant.

Pas a Pas

CÒMPLICES: ARQBAG, Ajuntament de Sant Cugat, Escola Tècnica Superior d'Arquitectura del Vallés, Fundació Engrunes.

LLOC: barri de Les Planes.

El projecte PAS a PAS promou l'auto regeneració de les Planes i la millora del seu metabolisme urbà, que resideix en el valor cooperatiu identitari del barri, afrontant la problemàtica de la pobresa energètica.

El barri de les Planes és una de les zones de Barcelona amb més presència d'habitatges realitzats pels seus propietaris, autoconstruïts o ampliat de forma precària en molts casos (30% aproximadament). El projecte Pas a Pas, neix com una iniciativa acadèmica que s'inicia realitzant un exhaustiu anàlisi de la situació d'aquests habitatges per a la realització de propostes que finalment es realitzaran. Amb el suport de l'Ajuntament, la plataforma es converteix en un servei real de suport

als veïns del barri creant una oficina d'atenció, on s'ofereix formació per als veïns, i s'elaboren les diferents propostes que es centren en la rehabilitació energètica i la millora de l'habitabilitat dels habitatges.

Mapa d'oportunitats

Aquests casos pilots, a l'exposició, es tancaven amb un gran mapa de Barcelona, el mapa dels llocs d'oportunitat, que detecta 100.000 oportunitats per obtenir habitatges dins del propi teixit construït. Un document provocador, però possible, que demostra que la solució de l'habitatge no està en territoris per explorar, ni en ciutats satèl·lits on assajar noves tipologies, ni en entorns suposadament ecològics. La ciutat del futur ja està construïda, i ara toca mirar amb optimisme el que tenim per omplir, transformar, reciclar, i millorar les enormes urgències que amenacen una ciutat que, a base de posar "guapos" els seus espais públics, ha oblidat el més important: l'habitatge i els seus habitants.

Epíleg

Àlex Giménez (un dels comissaris de l'exposició) sovint subratlla que, si la ciutat fos una paella, els habitatges serien l'arròs. Barcelona (i també Medellín) porta molts anys cuinant gambes, musclos, sèpies... és a dir, tot allò que dóna gust a l'arròs (equipaments, espais públics...), però ha desatès el més important - l'habitatge - deixant-lo en mans de l'especulació ferotge del mercat.

L'exposició ha comptat amb 44 experiències pilot i 4 espais per a artistes. Una investigació realitzada durant dos anys, amb entrevistes a diferents experts que han dimensionat els problemes de l'accés a l'habitatge i les possibles solucions de futur. L'epíleg de l'exposició es concreta amb un gran audiovisual amb les seves opinions, organitzades segons tres conceptes, que al nostre parer defineixen les estratègies fonamentals per abordar possibles solucions.

Tres conceptes genèrics i oberts, com ha estat i és el projecte de Piso Piloto, que ha pretès donar visibilitat a petites experiències amb l'ambició de fer-les hegemòniques, promovent canvis radicals en les polítiques públiques:

Reformar

És hora de reciclar el que hem heretat, d'aprofitar les restes del passat. Se li ha de tornar la vida a l'hàbitat erm. En lloc de construir més habitatges allunyats, reblir els buits del teixit consolidat. Repoblar barris sense veïns, omplir cases desocupades. Reformar lleis i habitatges per adaptar-los a la vida contemporània, per rescatar-los de la precarietat constructiva o la pobresa energètica, per irrigar de llocs de treball qualificats el teixit productiu i de base.

Cohabitar

La ciutat és un hàbitat compartit. S'han de llimar les asprors de la convivència i se n'han de potenciar els avantatges. Descorajar l'individualisme i fomentar la vida de barri. Promoure habitatge social per dissoldre guetos i monocultius funcionals, per aconseguir una ciutat diversa i equilibrada. Tant com en la seva distribució, s'ha de pensar en l'agregació de l'habitatge. Enriquir el llinard que el separa del que és públic, compartir despeses i beneficis, apostar per serveis comuns i espais de sociabilitat en els quals aprendre a participar del bé comú.

Cooperar

La ciutat és una construcció col·lectiva. No convé competir en una cosa que concerneix tothom, cal treballar plegats en el canvi. Urgeix experimentar amb formes de promoció i tinença basades en la cooperació i l'ús, no en l'especulació i l'abús. Trencar barreres disciplinàries i tecnocràtiques, entendre la ciutat com un procés de codi obert: col·laboratiu, dinàmic, complex. S'ha de democratitzar la presa de decisions mitjançant una participació horitzontal i inductiva. Treure profit de la intel·ligència col·lectiva per enriquir el bé comú.

ABSTRACT

La exposició *Piso Piloto. Medellín-Barcelona* tiene como objetivo promover el debate y presentar una serie de propuestas que contribuyan a dar respuesta a las problemáticas más importantes de ambas ciudades en torno al tema de la vivienda y su relación con el espacio público. Unas propuestas que pueden ser extrapolables a otras ciudades del mundo.

PALABRAS CLAVE: Piso Piloto, vivienda, Medellín, Barcelona.

JOSEP BOHIGAS ARNAU és arquitecte, professor associat de Projectes de l'ETSAB (UPC) i comissari de Barraca Barcelona, APTM, eme3 Collapse i Piso Piloto, entre d'altres.

ANNA VERGÉS PARISI és arquitecta, coordinadora i comissària de projectes culturals com eme3 Collapse, Extraradi o Piso Piloto.

-...Papa: ¿ya está el dibujo?-

Recuerdo que los que rodeábamos a Manolo (la familia), mientras dibujaba, hace veinticinco o treinta años, lo hacíamos con impaciencia pero con respeto y sobretodo, esperando la sorpresa del resultado final. Esta secuencia de análisis, síntesis, dibujo, se habrá repetido unas 15.000 veces, en los últimos 40 años. La muestra que se ha desarrollado estos días atrás en el COAA y que ahora viaja a la Universidad San Jorge de Zaragoza es un pequeño resumen de este proceso.

En ella, se exponen unos documentos difíciles de calificar. El artista los llama "libretas de faltriguera". Podemos tener la tentación de compararlos a los cuadernos de viaje a Oriente de Le Corbusier pero, a pesar de que también son relatos de viaje, los de Manolo Baquero son diferentes. Posiblemente están más cercanos a unas memorias dibujadas, aunque también escritas... Es determinante para entenderlos como los documentos que relatan una vida, que los veremos llenos, no solo de recuerdos de los lugares visitados, sino también, de anotaciones de las experiencias vividas en el momento de la producción pictórica -¡...que frío!!!- o de reflexiones personales acerca de un momento emocional. Por ese motivo el artista reclamó explícitamente que evitáramos reproducir para esta exposición algunas de las libretas debido a su carácter profundamente íntimo.

Para contextualizar cada una de Las libretas, las acompañamos de tres elementos que las custodian y que son el reflejo en la experiencia que vive Manolo en el momento que se sitúa delante de los lugares que plasmará en una de las páginas de sus cuadernos.

Un megadibujo, reproducido por el artista, copiando de una de las páginas del cuaderno delante del cual se coloca. De esta manera el visitante se rodea de la imagen en gran formato de uno de los lugares donde se ha producido el proceso.

El camino, en formato moqueta, que va recorriendo los diferentes espacios y salas de la exposición, emulando los caminos recorridos que conectan los lugares visitados, representados en las libretas.

Los asientos, en muy diversos formatos, que se asocian a los lugares desde donde el artista consume su proceso de representación (una roca, un tronco, la silla de un bar, una escalera...).

Durante el recorrido de la exposición aparecen textos de tres profesoras con los que Manolo comparte o ha compartido experiencias docentes. Tres visiones de los que son sus amigos que definen a la persona, al profesional y al artista:

Paisajes emocionales

Si quisiéramos contar quién es Manolo Baquero podríamos decir que es el hijo de un trabajador ferroviario de los años de la República, el fiel aprendiz de Regino y José Borobio en la posguerra, el aragonés que emigra a Barcelona en busca de un futuro mejor, el aparejador del Camp Nou, el arquitecto confidente de Coderch, el catedrático de la Escuela de Arquitectura de Barcelona... Pero sólo contaríamos la realidad a medias. Manolo Baquero es dibujo, más de ochenta años de dibujo. Dibujo que colecciona, dibujo como expresión del pensamiento que nos enseña como maestro, dibujo analítico del profesional o el dibujo íntimo de sus sentimientos. Es este último el que nos muestra generosamente en esta exposición. A fin de cuentas, cada libreta es un recorrido en el que nos desnuda su